

Vlasta Rišner

ODNOSNI KONEKTOR ča/čb/š'to/š'to ako/ča U SANKTORALU HRVOJEVA MISALA

mr. Vlasta Rišner, Pedagoški fakultet, Osijek, izvorni znanstveni članak, Ur.: 24. travnja 1995.

UDK 808.101-56 HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ

U članku se opisuju odnosne zamjenice u Sanktoralu Hrvojeva misala.¹ **Hrvojev se misal** uzima jer je u njegovu tekstu moguće pratiti prodiranje elemenata jednog sustava u drugi na više razina; fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj. Supostojanje elemenata crkvenoslavenskog i dijalekatnog čakavskog sustava koji pokazuju izrazi odnosnih zamjenica opisuje se na razini rečenice, ali i diskursa. Jedino je takav opis ovog teksta moguć; rečenice se ne mogu promatrati izdvojene jer se nižu prema asocijacijama u govornikovo svijesti. Zbog toga se u opisu ovog teksta izdvajaju **konektori** - pokazuje se kojim se formalnim sredstvima rečenice uključuju u kontekst. **Hrvojev se misal** uzima i zbog njegove kritičke priređenosti - uspoređenosti s trima drugim misalima: **Vatikanskim Borg. Illiricom 4, Misalom kneza Novaka i Ročkim misalom**, što omogućuje promatranje odnosa jezika **Hrvojeva misala** i ostalih, spomenutih misala, prema konzervativnosti i podmlađenosti.

Odnosni su konektori najbogatiji gramatičkim, a najsiromašniji leksičkim obilježjima.² U *Sanktoralu Hrvojeva misala*, odakle su preuzeti svi primjeri, najčešći odnosni ko-

1 Primjeri se uzimaju iz MISSALE HERVOIAE DUCIS SPALATENSIS CROATICO - GLAGOLITICUM. Transcriptio et commentarium. Editionem curaverunt B. Grabar, A. Nator, M. Pantelić sub redactionem Vj. Štefanić, Zagreb - Ljubljana - Graz 1973, + Faksimil.

2 U knjizi *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb 1987., M. Velčić konektore definira kao jednočlane ili višočlane jedinice u funkciji povezivanja pojedinih struktura (str. 30). Prema odnosu gramatikaliziranosti i leksikaliziranosti razlikuje pet kategorija konektora; relativni su konektori (u ovom tekstu zvat će se i odnosnima), kako je i kazano, najbogatiji gramatičnim, a najsiromašniji leksičnim obilježjima. Gramatikaliziranost se gubi, a leksikaliziranost dobija od vezničnih preko priložnih do frazeologiziranih i propozicio-

nektor je *ki*. To je u suglasju s organiziranjem rečenica u suvremenoj sintaksi gdje su također od odnosnih rečenica najčešće one s imenskim antecedentom koji prethodi atributnoj zavisnoj klauzi uvedenoj odnosnim konektorom *koji*.

Pokazateljem kontekstualne uključenosti zavisne klauze u strukturu glavne pojavljuje se odnosni konektor *ča/čb/š'to/čto/š'to ako/ča* u 14 rečenica. Odnos između *što* i *koji* i njihove prirode i uporabe u rečenicama suvremenog teksta bio je predmetom brojnih raspr; već je Adolfo Veber Tkalčević u *Skladnji ilirskoga jezika za niže gimnazije*³ i *Slovnici hrvatskoj*⁴ odredio osnovne probleme kasnijih istraživanja o *što* - vezniku i *što* - zamjenici. Zaime *što* predmetom je Veberovih razmišljenja u *Rječoslovju* i *Skladnji Slovnice*.⁵

Zamjenica - odnosni konektor - relativ *koji* u suvremenu se tekstu slaže s antecedentom - riječju ili skupinom riječi na koju se odnosi - u rodu, broju i padežu (u hrvatskom crkvenoslavenskom tekstu nije uvijek tako⁶), dok se *što* može ponašati dvojako:

- a) kao nepromjenljiva riječ praćena ličnom zamjenicom u rodu i broju antecedenta i padežu koji zahtijeva odnosna klauza. Takav se relativ može rabiti i bez zamjenice; zamjenice *ono* (nom. sg. n.), *ona* (nom. sg. f.) i *ona* (nom. pl. n.) ne mogu ići uza nj,
- b) kao zamjenica koja kao sklonjiva kongruira s antecedentom.

nalnih konektora.

Treba još pripomenuti zašto se u članku uz relativ rabi izraz konektor. Riječju konektor želi se ukazati na sljedeće:

- *ča/čb/š'to/čto/š'to ako/ča* će u *Sanktoralu Hrvojeva misala* biti promatrani i na razini teksta jer se odnosne rečenice misala ne mogu izdvajati i opisivati bez prethodnog ili sljedećeg teksta,

- tek se u članku želi odgovoriti na pitanje je li *ča/čb/š'to/čto* promjenljivo ili nepromjenljivo, te će se u suglasju s tim ono zvati zamjenicom ili veznikom (kako nepromjenljivo *što* nazivaju mnogi sintaktičari) odnosno prilogom (kako ga naziva R. Katičić u svojoj *Sintaksi*, str. 179). U članku se izraz konektor rabi jednako kao i relativ i nije nam cilj iznositi razlike u njihovoj uporabi, prednost izrazu konektor u naslovu dali smo tek da bismo istakli spomenutu razinu promatranja odnosnih rečenica (razinu teksta) koja je nužna pri opisu rečenica hrvatskog crkvenoslavenskog jezika stvaranih prema načelu linearnog dinamizma.

3 A. V. Tkalčević, *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, Beč 1859. U ovom se članku rabi kasnije izdanje *Skladnje*, iz 1862. godine.

4 *Slovnica hrvatska (za srednja učilišta)* izašla je pod tim naslovom u Zagrebu 1876., i to je bilo njezino treće izdanje, a ono se i ovdje rabi. Prvi put *Slovnica* je objelodanjena 1871. godine.

5 Veber kazuje da postoje dvije vrste zamjenice *što*: »I odnosna se zaimena diele na samostavnička i pridavnička; samostavnička jesu *tko* i *što*, a pridavnička: *koji*, *-a*, *-e* i *što* za sva tri spola.« (*Slovnica...*, str. 45-46). Dalje konstatira da se »zaime *što*, kada se pridavnički upotrebljava, nedeklinira«, a kada se rabi u padežu različito od nominativa i akuzativa »onda se onomu *što* dodaju osobna zaimena u dotičnom padežu i broju, isto biva i s predlozi«. (*Slovnica...*, str. 156).

6 U *Hrvojevu misalu* pojavljuju se rečenice u kojima distantni antecedent (udaljen od relativ) nije kongruentan s odgovarajućim članovima ustrojstva ekstraponirane klauze; odnosnim konektorom i/ili predikatom. (Ekstraponiranima se smatraju odnosne klauze odijeljene od antecedenta kojim rečeničnim članom glavne klauze.)

Da bi se mogla odrediti priroda spomenutih odnosnih konektora prisutnih u *Hrvojevu misalu* te opisati odnos između njih i antecedenata glede antepozicije/postpozicije, njihove međusobne udaljenosti (kontaktnosti/distantnosti) i eksplicitnosti/implicitnosti antecedenata,⁷ bit će dane sve odnosne rečenice s ovim konektorima, i to prema mjestu na koje se podređena klauza uklapa u strukturu glavne:

A - subjektna odnosna rečenica

1 (302, 14-16d)

Vatani i idi v grad b'i r(e)čet'

se t(e)bi: čto ti *podobaet'*

e tvoriti

B - objektne odnosne rečenice

2 (331, 12-13b)

čb *imam b to*

ti *dam b*

3 (352, 19-29d)

V(b)s(e)m(o)gi v(ě)č(b)n

i b(o)ž)e...

dai m(o)l(im b) te cr(b)k(b)v(ě) tvoei i lju

biti ke on b věrova i prop(o)v(ě)d

ati ča *uči*

4 (319,2a)

ča *vim b govorim b*

5 (319,2-3a)

ča *sliša*

hom b s(b)vědět(e)l'stvuem b

6 (356,21-22c)

Ča *govoru v(a)m b v' tmě pr*

op(o)v(ě)daite.

---

⁷ U članku *Rytmičký faktor v lineární organizaciji staroslověnské věty*, Slovo 35, Zagreb 1985.)
R. Večerka opisuje razmještaj enklitika i proklitika glede ovih kategorija.

7 (317,17-18b)

I š'to ako vsprosíte

ot o(tb)ca v' ime moe. to stvoru

8 (355,22-23a)

Prosi ot mene *ča hoće*

ši i dam b t

(e)bi.

9 (355, 23-26a)

I klet' se nei a

ko *ča* oće vprosiši i dam b t

ebi. ako i do pol b (česa)r(b)stviê moe

go

C - apozitivne odnosne rečenice⁸

10 (295, 1?3b)

Ona rista emu. Rav'vi *š'to*

govorit' se učit(e)lju. Kadě žive

ši

11 (295, 13-14b)

Ti nar(e)češiu se kif

a *ča* skazuet'se p(e)t(a)rb

12 (311,24-26b)

I razumno bis(i) vsim b žl

vućim b v' er(u)s(oli)mě. k(a)ko nareći se

nivi toi svoimb êzikomb ake

l' demak b *ča* e(stb) niva krvi.

8 Ove rečenice nazivamo apozitivnima jer se uvrštavaju na mjesto apozicije i ne sužuju opseg predmeta na koji se odnosi imenički pojam.

U nekih se jezikoslovaca apozitivnost poistovjećuje s objasnidbenošću i/ili nerestriktivnošću, a atributivnost s odredbenošću i/ili restriktivnošću. Raguz (*Odnosne rečenice s relativom što*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.) pak smatra da je »relativna rečenica uvijek odredbena, a samo se u ovom drugom slučaju veže za antecedent u apoziciji, pa je onda i sama neobavezna dopuna u odnosu na imensku riječ koju treba odrediti.« (str. 60).

13 (305), 12-14b)

...T(a)ko sr(bdb)ca n(a)ša ognem b nevid
imim b ča e(stb) d(u)ha s(sveta)go s((vě)t(l(o)sti
ju da prosvětet' se

14 (295, 10-11b)

Obrětom b mesiju ča s
kazujet' se p(e)t(a)r b

Dajemo inačice izraza dvaju opisivanih relativa na mjestu kojih u suvremenoj sintaksi stoje *što* i *što god*. Ističemo i njihovu prisutnost u prepozitivnoj / postponiranoj relativnoj klauzi te pokazujemo eksplicitnost / implicitnost antecedentata:

SUBJEKTNA REČENICA:

- postponirani konektor *to*
- implicitni antecedent

OBJEKTNE REČENICE

prepozitivna klauza

čb

-

ča

prepozitivna klauza

ča

ča

ča

š'to ako

-

ča

postponirana klauza

to

ča

-

postponirana klauza

-

-

-

to

ča

-

APOZITIVNE REČENICE

antecedent

Ran'vi

kifa

akel'dema

ogan b nevidimi

mesija

konektor

š'to

ča

ča

ča

ča

Zaključujemo da su u *Sanktoralu Hrvojeva misala*:

- 1- objektne relativne klauze češće prepozitivne nego postponirane; 7 objektnih relativnih klauza prethodi glavnoj dok 2 objektne i jedna subjektna slijede glavnu
- 2- apozitivne klauze u ekstrapoziciji ili postponirane
- 3- deiktični konektori - pokazne zamjenice drugog stupnja deiksije - u funkciji antecedenta češće implicitni (u 8 rečenica) nego eksplicitni (u 2 rečenice)
- 4- antecedenti apozitivnih rečenica (osim jednoga - *ogan b nevidimi*) osobna imena ili imenice koje ih zamjenjuju
- 5- relativni konektori - relativni - zabilježeni u nekoliko izraza: *čto/ čb/ ča/š'to// š'to ako/ča*.

U daljem tekstu pokazat će se da je izraz konektora povezan s vrstom rečenice u kojoj se pojavljuje.

Prvoj skupini upućivača pripadaju četiri različita izraza za isti sadržaj: *čto*, *ča*, *čb* i *š'to*. Suvremena će sintaksa, ako je riječ o književnom jeziku, na mjestu svih ovih konektoša različitog izraza prisutnih u hrvatskom crkvenoslavenskom tekstu upotrijebiti leksem *što*. Drugoj skupini pripadaju dva izraza istog konektora u značenju kojeg, prema Musiću,⁹ nije realan samo jedan član nego svaki koji dolazi u obzir, a suvremenim bi leksemima bio izrečen kao *što god*. Akademijin *Rječnik* razlikuje *što god* kao relativnu zamjenicu i *štogod* kao neodređenu zamjenicu, a Katičić u *Sintaksi* kaže da je pri uvođenju relativne klauze zamjenicom *što god* »osobito istaknuto da se zamjenica odnosi na čitav razred osoba ili predmeta«. ¹⁰ U takvim je rečenicama rječcu *ako* moguće zamijeniti zamjenicom *v'se*: *I š'to ako vsprosite ot o(tb)ca v' ime moe. to stvoru - I v'se š'to vsprosite ot o(tb)ca v' ime moe. to stvoru*. Konektori druge skupine pripadaju generalnim indefinitima, kao i dio, ali samo dio, relativa prve skupine. Individualnim indefinitima pripadaju oni konektori prve skupine kojima je antecedent imenica, dakle - relativni apozitivnih rečenica. O odnosu individualnih i generalnih indefinita raspravlja Musić u radovima *Relativne rečenice u hrvatskom jeziku* (1899.) i *Pronomen indefinitum u srpskohrvatskom, latinskom i grčkom jeziku* (1937).¹¹

9 O tome govori A. Musić u raspravi *Pronomen indefinitum u srpskohrvatskom, latinskom i grčkom jeziku*, Rad JAZU 51, Zagreb 1937.

10 R. Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, JAZU, Zagreb 1986., str. 194.

11 A. Musić, *Relativne rečenice u hrvatskom jeziku*, Rad Jazu 138, Zagreb 1899. Druga je rasprava već navedena (bilj. 9), a o objema piše Pranjeković u monografiji o A. Musiću objelodanjenoj u biblioteci *Kritički portreti hrvatskih slavista u Zagrebu* 1989. U raspravi *Relativne rečenice...* (str. 82) Musić kazuje da se generalna indefinita (*tko, što, gdje* ...) javljaju u supozitivnim rečenicama (koncesivnim, hipotetičkim, interogativnim, optativnim i imperativnim), u kojima se »radnja koju znači glagol, ne tvrdi, nego samo dopušta (suponira), a upravo to čini, da u njima "tko" može značiti makar koje (ili svako) lice.« Značenje se zamjenice *tko* može predočiti formulom $X = a, b, c$, dok je kod individualnih indefinita $X = a/b, c$. Individualna indefinita znače samo jednog člana neke vrste i njihovo je značenje posve određeno, samo nepoznato.

Da bismo odredili prirodu spomenutih individualnih i generalnih indefinita, opisat ćemo odnos antecedenta i relativa (u Brownea relativizatora) rukovodeći se sljedećom Browneovom shemom:¹²

nomen	
+	-
<i>kojii</i>	human
<i>što</i> (conj.)	
<i>što ga, što mu</i>	
	+
	<i>tko</i>
	-
	<i>što</i> (pron.)
	(<i>čega, čemu</i>)

Uspoređujući hrvatsku i englesku relativnu rečenicu, Browne zaključuje da su objema zajedničke neke osobine antecedenta koje ograničavaju izbor relativa. To su:

- semantičko obilježje +/- imenica
- semantičko-sintaktičko-morfološko obilježje +/- imenica.

Dok je u engleskoj sintaksi primarno obilježje +/- ljudsko, u hrvatskoj je to +/- imenica.

Sve navedene objektne i subjektne rečenice iz *Sanktorala Hrvojeva misala* pokazuju da je antecedent pokazna zamjenica srednjeg roda pa su obilježja antecedenta, prema tome, - imenica i - ljudsko. Browneova shema pokazuje da je relativ s ovim obilježjima *što* zamjenica, a ne veznik. Da je doista riječ o zamjenici, može se pokazati parafrazom rečenice *ča govoru v(a)mb v' tmě prop(o)v(ě)daite* uspostave li se ispušteni antecedenti i pokuša li se oblik *ča* zamijeniti kojim drugim padežnim oblikom, veznikom *ča* i konektorima - relativom *ki* i *kto*: *se/to/ono o čemb govoru vam b*

*ča o emb govoru vam b

*o koemb govoru vam b

*o komb govoru vam b

Ovjerenost samo prve tri rečenice pokazuje da:

- *ča* funkcionira kao zamjenica, promjenljivo je
- *ča* ne može uza se imati ličnu zamjenicu koja je pokazatelj njegove vezničke prirode; ne može biti veznik uz zamjenički antecedent

¹² W. Browne, *Relative Clauses in Serbo-Croatian in Comparison with English*, New Studies 4, Institute of Linguistics Faculty of Zagreb, Zagreb 1986.

- relativni konektor *ki* ne može dolaziti uz zamjениčki antecedent (samo imenice mogu biti antecedenti relativu *ki*, obilježje +/- ljudsko je irelevantno)

- zamjenica *kto* ne može stajati kao relativ uz zamjениčki antecedent *se/to/ono* jer ona stoji uz antecedente s obilježjem + ljudsko.

O tome hoće li odnosna rečenica biti uvrštena kao odredbena («atributna», «obvezna odredba») ili objasnidbena («apozitivna», «neobvezna odredba») jezikoslovci iskazuju nekoliko shvaćanja:

1 - Neki determinatori (dijelovi sintagme antecedenta, atributni korelativi) ukazuju na restriktivnost ili nerestriktivnost odnosne rečenice.

Ovakvo shvaćanje zastupa S. Kordić¹³ smatrajući da ako uz imenicu stoje *onaj, takav, onakav, svi, svaki, ikoji, kakav, kakav god* uvedena će odnosna rečenica biti restriktivna. Ako se pak uz imenicu - antecedent- pojavljuju atributi *ovaj i taj, moj, tvoj, njegov, njezin, naš, vaš, njihov, svoj* uvedena će rečenica biti nerestriktivna.

2 - funkcija odnosne rečenice ovisi o značenju imenice na koju se odnosi (Katičić¹⁴), pa uz istu imenicu odnosna rečenica koja se dodaje može biti i odredbena i objasnidbena. Budući da su antecedenti apozitivnih rečenica koje smo preuzeli iz *Sanktorala Hrvojeva misala* uglavnom vlastite imenice, treba reći što Katičić misli o njima kao antecedentima: niti uz njih odnosne rečenice nisu automatski odredbene ili objasnidbene; ako vlastito ime bez ostatka identificira predmet koji se njime označuje, onda odnosna rečenica koja stoji uz to vlastito ime služi samo kao dopuna, dodatak - objasnidbena je, ali ako vlastito ime traži odnosnu rečenicu kao obveznu dopunu jer bez nje ne identificira predmet bez ostatka, onda je odnosna rečenica odredbena.

3 - postoje i mišljenja da uz vlastita imena dolaze samo odredbene rečenice (Dmitriev¹⁵)

4 - blisko Katičićevu je Raguževo objašnjenje¹⁶ prema kojemu sâm antecedent ne određuje vrstu odredbe pa se tako niti za vlastito ime ne može reći da «zahtijeva» obveznu ili neobveznu odredbu.

Razlika je između Katičićeva i Raguževa shvaćanja u tome što prvi ovaj problem promatra na razini sintakse, dok ga drugi tumači sa stajališta pragmatike.

13 S. Kordić, *Determinator kao znak restriktivnosti/nerestriktivnosti relativne rečenice u hrvatskom jeziku*, Croatica, Prinosi proučavanju hrvatske književnosti, XXIII/XXIV, 37/38/39, Zagreb 1993., str. 151-166.

14 R. Katičić, *Nešto napomena o vezi između atributivnih korelativa i »restriktivnosti« odnosnih rečenica u hrvatskome književnom jeziku*, Jezik, XLI, 3, Zagreb 1994., str. 65-77.

15 P. A. Dmitriev, *Značenija opredelitel'nyx pridatočnix s odnositel'nym mestoimeniem koji*, Južnoslavenski filolog, XXV, 1961-62., str. 355-364.

16 D. Raguž, *Odnosne rečenice s veznikom što*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb. 1994.

Treba još pripomenuti da se proučavanje odredbenosti / objasnidbenost rečenica uglavnom vezuje uz izraz *relativa*, te se raspravlja o razlici u uporabi *koji* i *što*. Premda imaju istu funkciju (vezničku), utvrđuje se razlika u njihovoj uporabi. Pri tome se uvijek misli na nepromjenljiv relativ *što*, a u rečenicama koje smo preuzeli iz *Sanktorala Hrvojeva misala* kao apozitivne prisutan je zamjenični relativ *što*. Stoga će predmetom opisa u našem daljem tekstu biti odbos antecedenta i relativnog konektora u apozitivnim odnosnim rečenicama.

Sve apozitivne rečenice imaju eksplicitni antecedent koji prethodi relativu i vlastito je ime ili imenica koja ga zamjenjuje. Izuzetak je samo rečenica u kojoj je antecedent imenski skup *ogan b nevidimi* koji nije vlastito ime, ali se ponaša kao ostali antecedenti koji to jesu. Prema danoj shemi imenski antecedent zahtijeva zamjenicu *ki (koji)* kao relativ. Ova se zamjenica može zamijeniti konektorom *ča / š'to (što)*, ali tada je *što* veznik.¹⁷

Međutim, niti u jednoj apozitivnoj rečenici ove vrste nema konektora *ki*, a pokušamo li suvremenim leksemima iskazati sadržaj danih rečenica i umjesto *što* uvrstiti *koji*, dobijamo neovjerenu rečenicu: *+A oni mu rekoše »Rabbi - koje znači Učitelju - gdje stojiš?«*¹⁸

Nemogućnost zamjene s *koji* te paralelizam s deiktičnim konektorom *to*, uz uporabu glagola čije je semantičko polje toliko široko da je značenje djelomice ispražnjeno (te sveza konektora i glagola *što/to znači, to jest* funkcionira kao frazeologizirani konektor), pokazuju i suvremeni prijevodi. Usporedba izdvojenih dijelova iz *Hrvojeva misala* s dvama suvremenim hrvatskim te po jednim engleskim i ruskim prijevodom *Biblije* i istim tekstom *Vulgate*¹⁹ pokazuje sljedeće:

10 (Ioan., 1,38)

A - »Rabbi (*to znači*: Učitelju)...

B - »Rabbi - *što znači*: Učitelju - ...

---

17 Veznik *što* zamjenjiv je s *koji*, zamjenica *što* nije. O tome vidi u članku I. Pranjkića, *Koji i što*, Jezik XXXIV, 1, Zagreb 1986., str. 1-17 te u tekstu istog autora *Rečenice s relativizatorima koji i što*, u: *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993., str. 91-97.

18 Ova je rečenica doduše zapisana u Vukovu prijevodu *Novoga zavjeta* («pregledano izdanje» iz 1848. godine, Britansko i inozemno biblijsko društvo, Beograd). Vuk u svim apozitivnim rečenicama prisutnim u *Hrvojevu misalu* (a u ovom se tekstu navode pod brojevima 10, 11, 12, 14) ima *koji*. O kolokvijelnosti njegova prijevoda *Novog zavjeta* pisala je J. Melvinger u članku *Kolokvijalne relativne rečenice u Vukovu prijevodu Novog zavjeta*, Revija 27, 8-9, Osijek 1987.

19 Grafemima A - F označeni su sljedeći prijevodi Biblije:

A - Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1983., prevoditelj *Novog zavjeta* je Ljudevit Rupčić

B - Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1985., prevoditelji su Bonaventura Duda i Jerko Fučak

C - Martin Luther, *Die ganze Heilige Schrift*, DTV, 1545 (1974) München

D - *The Holy Bible*, 1973, 1978, 1984 by International Bible Society

E - *Novyi zavet' gospoda našego Isusa Христа*, Amerikanskoe Biblejskoe Obščestvo, N'ju - Iork' 1920.

F - *Biblia Sacra Vulgatae editionis*, Torino 1959.

- C - Rabbi (*das ist verdolmetscht* Meister)...
 D - »Rabbi« (*which means* Teacher)...
 E - Ravvi! (*čto značit'*: učitel'!)...
 F - Rabbi (*quod dicitur interpretatum* magister)...

11 (Ioan., 1,42)

- A - ...*to jest* Stijena.«
 B - ...*što znači* »Petar - Stijena.«
 C - ...*das wird verdolmetscht* ein fels.
 D - ...(*which, when translated*, is Peter).
 E - ...*čto značit'*: kamen' (Petr').
 F - ...(*quod interpretatur* Petrus).

12 (Act., 1,19)

- A - ...*to jest* »Krvna njiva«.
 B - ...*to jest* Predio smrti.
 C - ...*das ist* ein Blutacker.
 D - ...*that is*, Field of Blood.
 E - ...*to est'*, zemlja krovi.
 F - ...*hoc est* Ager sanguinis.

13 (Ioan., 1,41)

- A - »Našli smo Mesiju, *to jest* Pomazanika.
 B - »Našli smo Mesiju!« - *što znači* »Krist - Pomazanik.«
 C - Wir haben den Messias funden (*welches ist verdolmetscht* der Gesalbete)
 D - »We have found the Messiah« (*that is*, the Christ).
 E - ...*my našli* Mesiju, *čto značit'* Hristos'.
 F - Invenimus Messiam (*quod est interpretatum* Christus)...

Ovakve rečenice Večerka²⁰ ne smatra pravim relativnim rečenicama, ono što ih čini posebnima je, uz spomenuti imenski antecedent, upravo njihova neobveznost, mogućnost ispuštanja. Neodredbenost spomenutih rečenica pokazana je i grafički, zareza i zagradama, a potvrđuje postavku o njihovoj apozitivnosti. Katičić u *Sintaksi* kazuje da su takve rečenice dometnute, a prema ostalom dijelu složenog sklopa u

20 R. Večerka, *Souvětí se závislými větami relativními v staroslověněštine*, Slovo 32-33, Zagreb 1983., str. 15-53.

odnosu su i zavisnoga i nezavisnog sklapanja. U nekih se jezikoslovaca takve rečenice nazivaju i nerestriktivnima. Iako Katičić i Raguž u spomenutim člancima ističu da vlastita imena nemaju nužno uza se objasnidbene rečenice odnosno neobvezne odredbe, nego funkcija odnosne rečenice ovisi o značenju imenice, za navedene rečenice iz *Hrvojeva misala* možemo tvrditi da su objasnidbene, apozitivne, a u većine lingvisti takve se rečenice nazivaju i nerestriktivnima. Odvojene u zasebnu intonacijsku skupinu iskazuju odvojenu izjavu, a semantička veza između zavisne i glavne klauze nije nužna, a ako postoji manja je nego kod objasnidbenih. Objasnidbene pak rečenice ne dopuštaju uspostavljanje korelativne riječi. Primjeri iz *Hrvojeva misala* pokazuju da su imenice u glavnim rečenicama (antecedenti) po opsegu ekvivalentne imenicama u zavisnim klauzama (*kifa / p(e)(a)rb, mesija / h(rbst)b...*), što je također osobina nerestriktivnih rečenica.

Budući da je pokazana nemogućnost zamjene relativna *što sa koji*, zaključili smo da je *ča / š'to* u promatranim objasnidbenim rečenicama zamjenica. Toj se postavci međutim suprotstavlja nesročnost roda antecedenata i relativna; antecedenti su muškog i ženskog, a relativni (u svim slučajevima, bez obzira na rod) srednjega roda.

Tri misala s kojima je tekst *Hrvojeva misala* uspoređivan: *Misal kneza Novaka, Vatikanski Borg. Illirico 4* i *Ročki misal* na mjestu *ča / š'to* imaju relativ starijega tipa, a također srednjega roda: eže. U ovakvom »obamrlom relativu« u literaturi je rečeno mnogo. Gallis²¹ i Dmitriev²² širenje nepromjenljivih riječi objašnjavaju prodorom govorne u pisanu riječ, a manju uporabu apsolutnih relativna u tekstovima hrvatske provenijencije objašnjavaju utjecajem latinskog i talijanskog jezika - ovi su jezici smanjivali prodor govora, nekodificirane riječi. O neusklađenosti uporabe relativna starijega tipa (*s + io* korijenom) i antecedenata pisali su, uz Gallisa i Dmitrieva, Ivšić,²³ Vondrak²⁴ i Večerka,²⁵ a apozitivne rečenice *Hrvojeva misala* potvrđuju njihove sljedeće postavke:

1 - eže (nom. jd. s. r.) (nom. jd., ali i nom. mn. m. r.) - Vondrak, Ivšić

2 - eže (nom. jd. s. r.) stoji umjesto *â'e* (nom. / acc. mn. s. r.) - Večerka.

Postavku da je *ča / š'to* zamjenica osporava i Browneova shema po kojoj zamjenica *što* ne može stajati uz imenski antecedent s obilježjem + ljudsko. Isto kazuje i D. Maček (»Što₁ is the relative used with pronominal antecedents with non-human

21 A. Gallis, *Sklonjaemoe i nesklonjaemoe otnositel'noe mestoimenie, v osobennosti v serbsko-xorvatskom jazyke*, IV. međunarodnyj s'ezd slavistov, AN SSSR, Moskva 1962., str. 288-289.

22 P. A. Dmitriev, *Ėvoljucija sredstv podčinenija prisubstantivno-otnositel'nyx pridatočnix v serboxorvatskom jazyke*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XIII, 1, 1970., str. 119-132.

23 S. Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 1970.

24 V. Vondrak, *Drevnocerkovnoslavjanskij sintaksis'*, Kazan' 1915.

25 R. Večerka, *Staroslověnština*, Prag 1984.

referents (*to*, *nešto*, *ono*) and whole clauses.«²⁶) razlikujući *što*₁ - zamjenicu i *što*₂ - veznik.

Jasno je da je u primjerima koji se opisuju riječ o posebnoj vrsti antecedenta, odnosno o njegovoj specifičnoj uporabi: ulogu antecedenta ima riječ bez predmetne referencije, a ne riječ koja se odnosi na određenog čovjeka. Srednji rod je zato što se ne misli na čovjeka s tom titulom (imenom) niti na konretan predio ili oganj nego na titulu samu, na ime samo. Ovim se negira postavka o neslaganju antecedenta i odnosnog konektora i potvrđuje da zamjenički relativ doista dolazi uz antecedent s obilježjem - ljudsko.

Odnosni je konektor komutabilan s deiktičnim *to*, a semantika glagola koji se uz njega javljaju znakovita je; sami glagoli sugeriraju istost između rečeničnog dijela ispred i iza sebe, prenošenje iz jednog medija u drugi (*das ist verdolmetscht Meister, which, when translated, is Pēter, quod es interpretatum Christus...*). Da su rečenice dodatna tumačenja, pojašnjenja, pokazuju i glagoli kojima je značenjska komponenta imanentna (*znači, značit', means*). Suvremeni prijevodi često u ovakvim odnosnim rečenicama imaju frazeologizirani konektor *to jest*, a ovaj je konektor zabilježen i u *Vulgati (hoc est)* te ostalim prijevodima *Novog zavjeta (that is, das ist, hoc est)*. M. Velčić pokazuje da se *to jest* u suvremenu tekstu pojavljuje u funkciji pojašnjenja i ispravljanja zabuna (pa se prema tome može govoriti o *to jest*₁ i *to jest*₂), a uloga jednoga i drugoga je zatvaračka. Budući da pojašnjaju, ovi su konektori eksplikativni.

Ostalo je još neriješenim pitanje izraza konektora. Primjeri pokazuju da su izrazi *čto* i *čb* zabilježeni samo jedanput, najčešći je relativni konektor *ča*, a pojavljuje se i *š'to*, samo i kao dio neodređene zamjenice *š'to ako*. Pokazat ćemo da postoji povezanost između izraza zamjenice i vrste rečenice u kojoj se ta zamjenica pojavljuje; u odnosnim rečenicama je *ča*, a u neodnosnima *čto*. *Sanktoral Hrvojeva misala* ima osam rečenica s upitnom zamjenicom *čto*. Sve su rečenice upravni govor koji je zapravo pitanje što slijedi nakon glagola govorenja, npr.: *R(e)če emu natanail b ot nazarata / možeť li čto dobro biti, i vsi slišav'še. položi / še e na sr(bdb)cih b svojih b govoreće . Čto jure budet b otroče sie*. U *Hrvojevu misalu* supostoje crkvenoslavensko *čto* (<*čbto*) i čakavsko *ča*, što je rezultat kontakata književnog jezika i dijalekta. Prihvatimo li razlikovanje promjene i variranja (prema E. Kubrjakovoj²⁷), zaključit ćemo da je u tekstu *Hrvojeva misala* riječ o variranju crkvenoslavenskih i čakavskih elemenata jer elementi A (*čto*) i B (*ča / čb / š'to*) supostoje, nema zamjene elemenata A elementom B. Posebnost interferencije u tekstu *Hrvojeva misala* i ostalim hrvatskoglagoljskim tekstovima 15. stoljeća jest u dodiru dvaju sustava i nejednaka statusa; crkvenoslavens-

26 D. Maček, *Relatives in English and Their Serbo-Croatian Equivalents*, The Yugoslav Serbo-Croatian-English contrastive project, Studies 6, Zagreb 1975, 27-62, citat je sa stranice 39.

27 E. Kubrjakova, *Obščee jazykoznanie, Formy suščestvovaniija, funkcii, istorija jazyka*, Nauka, Moskva 1970.

ski književni je normiran jezik pisane riječi, a čakavski je dijalekt, nekodificiran. Dok se *ča* ne upotrebljava niti jednom kao upitna zamjenica, izvan odnosne strukture, *čto* se javlja u jednoj odnosnoj rečenici, i to navedenoj subjektivnoj. Nije slučajno da se crkvenoslavenski izraz rabi baš u toj odnosnoj rečenici, njoj prethodi upitna rečenica (*G(ospod)i čt/o me <ho>č b stvoriti*), a sama je odnosna rečenica dio upravnog govora. Pretpostavljamo da je ovaj »neodnosni kontekst« uvjetovao i neodnosni izraz zamjenice u odnosnoj rečenici. Upitne rečenice sa zamjenicom *čto* iznose upit o nepoznatom sadržaju (Večerka ih zove dopunjavajućim pitanjima). Za razliku od drugih dviju vrsta pitanja u kojima je u strukturi pitanja sadržan i odgovor (disjunktivna pitanja i pitanja o neizvjesnom sadržaju), dopunjavajuća pitanja ne sadrže odgovor, umjesto njega stoje upitne riječi. Ovakva pitanja, češće upotrebljavana od drugih dviju vrsta i u tekstu *Hrvojeva misala* i u suvremenoj sintaksi, oblikovana su prije odnosnih rečenica i sadrže Wh-riječi (upitne zamjenice *kto* i *čto*) iskonskog tipa. Struktura upitnih rečenica u potpunosti je preuzeta iz crkvenoslavenskog, pa i praslavenskog jezika, stoga zadržava i crkvenoslavenski oblik zamjenice (*čto*). U praslavenskom jeziku odnosne su se rečenice nalazile na početnom stupnju razvoja, a nove odnosne riječi upitnog tipa tek se počinju pojavljivati. Oblikovane su bile odnosne rečenice s *jbže* i s riječima od osnove +*io-*, a do neposredne promjene upitnih riječi u odnosne nije moglo doći. Ovo objašnjava pojavu odnosnog konektora *ča* u odnosnim rečenicama i *čto* u upitnim rečenicama. Po postanku mlađa relativna rečenica ima i mlađi oblik zamjenice, a ukazuje i na prožimanje jezika i govora. U govoru, koji je realizacija, bilo je uvjeta za tješnju vezu upitne rečenice i zavisne replike. Češće upotrebljavani govorni tip postaje dio sustava, podvrgava se gramatikalizaciji. Proces supostojanja, a onda i promjene počinje u sinkroniji. Da se *čto* doista upotrebljavalo prije *ča* jer mu je iskonska priroda upitna, svjedoče i rezultati usporedbe s *III4*, *Nk* i *Ro*:

- 1 - *čto* se kao upitna zamjenica u istom obliku upotrebljava i u *III4*, *Nk* i *Ro*; oni ne bilježe, kao paralelan obliku *čto*, oblik odnosne zamjenice starijeg tipa (*eže*)
- 2 - relativnom konektoru *ča* u *III4*, *Nk* i *Ro* paralelan je konektor *eže*
- 3 - obliku *č b*, koji se također upotrebljava kao relativni konektor, odgovara *eže* u *III4*, *Nk* i *Ro*
- 4 - *š'to* je, kao odnosni konektor, paralelno konektoru starijeg tipa *eže* u *III4*, *Nk* i *Ro*, zamjenici *š'to ako* paralelan je oblik *eže ače*.

Prodor dijalekatskoga *ča* na mjesto konektora u *Hm* pokazuje znatan utjecaj čakavskog jer nazočnost ove zamjenice predstavlja kriterij najviše razine pri određivanju čakavskog narječja. *Ča* je u opreci prema istoznačnicama u svim slavenskim jezicima, a ne samo prema jednoj.²⁸ Nazočnost ovoga konektora u *Hrvojevu misalu* - liturgijskoj knjizi - zanimljiva je znamo li da je latinski jezik i liturgije, i literature, i

28 M. Moguš, *Čakavsko narječje*, Zagreb 1977., str. 20-21.

prava, da je hrvatska redakcija općeslavenskog književnog jezika jezik liturgije, čakavsko-crkvenoslavenski amalgam jezik literature, a čakavski pravnih spisa.²⁹ Proučavajući odnos crkvenoslavenskog, čakavskog i kajkavskog interferiranja u tekstu *Petrisova zbornika* i ostalih neliturgijskih spisa E. Hercigonja upućuje na stilogenost ovakvih iskaza.³⁰ Kazuje i da je jezik liturgijskih spisa, usprkos pojavama pomlađivanja, ostao staroslavenski i crkvenoslavenski. *Hrvojev misal*, kao liturgijski spis, svjedoči o čakavsko-crkvenoslavenskom interferiranju koje, međutim, nije kao u neliturgijskim tekstovima - stilogeno. Zapravo, nije riječ o stilogenosti koju analizira E. Hercigonja dajući primjere iz *Petrisova zbornika*. Još je manje riječ o nepoznavanju normi; posebna je to vrsta prožimanja, supostojanja vidljivog na planu leksika, a određenog sintaktičkom kategorijom relativnost / nerelativnosti. Mlađa po postanku, odnosna se struktura razvija i u razdoblju razvitka slavenskih jezika. Tako dobija i mlađi, dijalekatski relativ. Struktura pitanja oblikovana je već u razdoblju crkvenoslavenskog jezika. Priroda zamjenice *čto* je upitna; ona iskonska priroda. Mijenjajući se u relativ, crkvenoslavensko *čto* dobija i drugi oblik, umjesto njega funkcionira *ča*.

LITERATURA:

1. Browne, W., *Relative Clauses in Serbo-Croatian in Comparison with English*, New Studies 4, Institute of Linguistics Faculty of Zagreb, Zagreb 1986.
2. Damjanović, S., *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka HFD 15, Liber, Zagreb 1984.
3. Dimitrev, P. A., *Značenija opredeliteľ'nyx pridattočnix s otnositel'nyx mestoimeniem koji*, Južnoslavenski filolog, XXV, 1961. - 62., str. 355-364.
4. Dmitriev, P. A., *Évoljucija sredstv podčinenija prisubstantivno-otnositel'nyx pridattočnix v serboxorvatskom jazyke*, Zbornik za filologiju i lingvistiku XIII, 1, 1970., str. 119-132.
5. Hercigonja, E., *Nad iskonom hrvatske knjige*, Liber, Zagreb 1983.
6. Gallis, A., *Sklonjaemoe i nesklonjaemoe otnositel'noe mestoimenie, v osobennosti v serbsko-xorvatskom jazyke*, IV. međunarodnyj s'ezd slavistov, AN SSSR, Moskva 1962., str. 288-289.
7. Ivšić, S., *Slavenska poredbena gramatika*, Zagreb 1970.
8. Katičić, R., *Nešto napomena o vezi između atributivnih korelativa i »restriktivnosti« odnosnih rečenica u hrvatskome književnom jeziku*, Jezik, XLI, 3, Zagreb 1994., str. 65-77.
9. Katičić, R., *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, JAZU, Zagreb 1986.

²⁹ S. Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Znanstvena biblioteka HFD 15, Liber, Zagreb 1984.

³⁰ E. Hercigonja, *Nad iskonom hrvatske knjige*, Liber, Zagreb 1983., str. 405-406.

10. Kordić, S., *Determinator kao znak restriktivnosti / nerestriktivnosti relativne rečenice u hrvatskom jeziku*, Croatica, Prinosi proučavanju hrvatske književnosti, XXIII/XXIV, 37/38/39, Zagreb 1993., str. 151-166.
11. Kubrjakova, E., *Obščee jazykoznanie, Formy suščestvovanja, funkcii istoria jazyka*, Nauka, Moskva 1970.
12. Maček, D., *Relatives in English and Their Serbo-Croatian Equivalents*, Zagreb 1975., str. 27-62.
13. Melvinger, J., *Kolokvijalne relativne rečenice u Vukovu prijevodu Novoga zavjeta*, Revija XXVII, 8-9, Osijek 1987., str. 658-666.
14. Moguš, M., *Čakavsko narječje*, Zagreb 1977.
15. Musić, A., *Pronomen indefinitum u srpskohrvatskom, latinskom i grčkom jeziku*, Rad JAZU 51, Zagreb 1937.
16. Musić, A., *Relativne rečenice u hrvatskom jeziku*, Rad JAZU 138, Zagreb 1899.
17. Pranjković, I., *Koji i što*, Jezik XXXIV, 1, Zagreb 1986., str. 10-17.
18. Pranjković, I., *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1993.
19. Raguž, D., *Odnosne rečenice s veznikom što*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.
20. Veber, A. T., *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, Beč 1862.
21. Veber, A. T., *Slovnica hrvatska (za srednja učilišta)*, Zagreb 1876.
22. Večerka, R., *Rytmičký faktor v lineární organizácii staroslověnské věty*, Slovo 35, Zagreb 1985.
23. Večerka, R., *Souvěť se závislými větami relativními v staroslověnsčine*, Slovo 32-33, Zagreb 1983., str. 15-53.
24. Večerka, R., *Staroslověnština*, Prag 1984.
25. Velčić, M., *Uvod u lingvistiku teksta*, Zagreb 1987.
26. Vondrak, V., *Drevnocerkovnoslavjanskij sintaksis'*, Kazan' 1915.

SUMMARY

Vlasta Rišner

ODNOSNI KONEKTOR ča/čb/š'to/š'to ako/ča U SANKTORALU HRVOJEVA MISALA

This article describes the relation of the relative conector *ča/čb/š'to/čto* and the clauses in which it appears. Relative clauses with the universal indefinites *š'to ako/ča* are also being considered and the aforesaid conectors are explained with respect to their (un)changeability, their pronominal and conjunctive nature. The subject of the description are also the extraposed and postposed appositive relative clauses with a proper name or a noun of its level as antecedent. These clauses are described as relative clauses in which the function of the antecedent is performed by a word without subject referenc, and the relative connector can be replaced with the deictic connector *to*. In the text which is being described (*Sanktoral Hrvojeva misala*) the autor also considers the correlation of the lexemes *ča* and *čto* and exemplifies the thesis about the presence of the expression *ča* in relative and *čto* in non-relative clauses.